

SEPTUAGINTA, DEUTEROKANONIKUS IRATOK

© dr. Szalai András, Apológia Kutatóközpont, www.apologia.hu (v.3. 2018.01.01.)

A zsidó Szentírás (*Tanach*) héber szövegét a Kr.e. 3. században kezdték el ógörögre fordítani, hogy az Írásokat a héberül-arámul már nem tudó alexandriai zsidók, illetve a hitük iránt érdeklődő, görögül beszélő népek is olvashassák. Ez lett az ún. „Hetvenes” fordítás (*Septuaginta*). Ehhez idővel más, görög nyelvű iratokat csatoltak, és a gyűjtemény végül az ókeresztény egyház Ószövetsége lett. Tanulmányunk a Septuaginta kialakulásának és értékelésének történetét tekinti át.

1. A Septuaginta kialakulása

A katolikus kiadású Ószövetségben olvasható *hét* olyan irat is, amit a mai héber Bibliában és a protestáns kiadású Ószövetségben nem találunk meg. Ezek a héber Biblia ókori ógörög fordításából, a Septuagintából lettek átvéve.

A katolikus teológiában ezeket *deuterokanonikusnak*, azaz „másodlagosan mértékadó” írásoknak nevezik – a zsidók, protestánsok és katolikusok által is *kanonikusnak*, azaz „mértékadónak”, vagy *protokanonikusnak*, azaz „elsődlegesen mértékadónak” tartott írásokhoz képest.¹

A protestáns teológia régebben az ószövetségi *apokrifek* („rejtett” eredetű vagy értelmű iratok) közé sorolta őket, de újabban átvette a deuterokanonikus kifejezést, fel- és elismerve e szövegek óegyházi jelentőségét.

1.1. A fordítás neve, kezdetei, változatai

A héber Írások ógörög fordítása, az ún. „Hetvenes” fordítás a Kr.e. 3-1. sz-ban, az egyiptomi Alexandriában készült. Görög címe *Hé Metaphraszisz tón Hebdomékonta* („A hetven fordítása”) vagy röviden *Hebdomékonta* („Hetvenes”), de latin neve terjedt el: *Septuaginta*, és a tudományos jele is római szám: LXX.

A fordítás kezdetének történetét az ún. Ariszteász-levél, egy minden valószínűség szerint álneven írt, a Kr.e. 2. sz-ban keletkezett szöveg örökítette meg, amit az 1. században Josephus Flavius zsidó történész is idézett (*A zsidók története* XII.2). A legendás történet szerint a fordítást II. Ptolemaiosz Philadelphosz rendelte el alexandriai könyvtára számára. A tizenkét zsidó törzset hat-hat írástudó-

---

¹ A „protokanonikus” és a „deuterokanonikus” kifejezést Sziénai Szixtus, zsidó származású domonkos teológus alkotta (*Bibliotheca sancta ex præcipuis Catholicæ Ecclesiæ auctoribus collecta*, Velece, 1566)

val képviselő hetvenkét (kerekítve: hetven) fordító isteni sugallat révén teljesen egyforma szöveget készített.

Eredetileg csupán Mózes öt könyve lett görögre fordítva, a többi a Kr.e. 2-1. sz. ban. Alexandriában készült a Bír, 1-2Kir, 1-2Kón, Péld, Jób és Jer fordítása, Palesztinában az Énekek, Préd, Rúth és Eszt, a többi eredete bizonytalan.

A deuterokanonikus iratok vagy eleve görögül íródtak (Bölcsesség, 2Makk), vagy héberről (Jézus Sirák fia, 1Makkabeus, Judit), illetve arámiról (Tóbit) lettek görögre fordítva.

A Kr.u. 2. sz-ra a LXX-nak több jelentős változata is született, amelyek azonban csak részletekben maradtak ránk:

- Aquila elegáns fordítása a görög nyelvű zsinagógákban volt népszerű. Állítólag keresztényből lett izraelita konvertita volt (Epiphanosz).
- Szümmakhosz szószerintiségre törekvő fordítása később a Vulgatára is hatott. Állítólag ebionita zsidó-keresztény volt (Euszébiosz) vagy samáriai származású izraelita konvertita (Epiphanosz).
- Theodotion, hellenista zsidó tudós szószerintiségre törekvő fordítását az egyház előszeretettel másolta, használta.

A LXX első, ókori szövegkritikai kiadása az alexandriai Órigenész nevéhez fűződik, aki 240 körül a *Hexapla*ban („Hatszoros”) egymás mellett hozta a héber szöveget, annak görög fonetikus átírását, Aquila, Szümmakhosz és Theodotion fordítását, illetve saját LXX-recenzióját.

Az Alfred Rahlfs által szerkesztett modern szövegkritikai kiadás – a héber, görög és latin bibliai szövegek között – megtekinthető a Deutsche Bibelgesellschaft weboldalán (ld. www.academic-bible.com).

1.2. Az LXX tartalma

Az apostoli korra a LXX a palesztinai héber kánon szövegeinek fordításán kívül más hosszabb-rövidebb írást is tartalmazott:

- görög nyelvű kiegészítéseket, toldalékokat Eszter és Dániel könyvéhez:
  - Eszter 10. fejezetének végén Mardokeus beszéde
  - Dániel 3. fejezetében Azarja imádsága és A három ifjú éneke, 13-14. fejezetként Zsuzsanna és a vének, Bél és a sárkány története
- történelmi elbeszéléseket: Makkabeusok I. II. és III.
- vallásos novellákat: Tóbit/Tóbiás, Judit
- tanítói műveket: Salamon Bölcsessége, Jézus Sirák fia, Báruk és benne 6. fejezetként Jeremiás Levele
- költői műveket: 151. zsoltár, Mózes ódái
- prófétai-apokaliptikus műveket: Ezdrás/Ezra III. és IV. könyve.

2. A Septuaginta értékelése

2.1. Ókori zsidó értékelése

A LXX zsidók által készített fordítás volt. Az Ariszteász-levél szerint a jeruzsálemi főpap hozzájárulásával, a jeruzsálemi Szentélyből hozott mintaszövegből, palesztinai írnokok által készült.

Az alexandriai zsinagógák a liturgiához valószínűleg nem használták, de vallásosságuk és műveltségük alapja lett (ld. Philón kommentárjait). Helyi fontosságát mutatja, hogy évről évre ünnepelték megalkotását. A palesztinai zsidó közösség azonban a diaszpórában élő, náluk hellenizáltabb alexandriai zsidók fordítását a Kr.u. 1. sz.-ban revízióknak vetette alá, de lassan szinte teljesen elutasította. Ennek több oka is volt.

Először is, a LXX csak fordítás, nem az eredeti szöveg. Az egyik deuterokanonikusnak számító, héberről görögre fordított mű (Jézus, Sirák fia) szerzője is úgy vélte, hogy saját fordításához hasonlóan a kanonikus héber szövegek görög fordítása is tökéletesen, egyszerűen mert fordítás (*Előszó*, 15-25):

...és elnézően ítéljétek meg azokat a helyeket, amelyekben úgy tűnik, hogy a múgond ellenére képtelenek voltunk valamelyik kifejezés helyes fordítására. Mert nem maradhatnak ugyanazon hatásúak a szavak, amelyeket eredetileg héberül mondtak, amikor azokat más nyelvre ültetik át. De nem csak ezek, hanem maga a Törvény, meg a próféták és a többi szent könyv nem csekély változást szenved eredeti jelentéséhez képest.

Másodszor, az 1. sz.-i zsidó történész, Josephus Flavius szerint a zsidók ihletett szentíráis Mózes és Malakiás (Kr.e. 5. sz.) között már megszülettek. Ezért egy olyan gyűjtemény, amelyben új (ti. deuterokanonikus és apokrif) iratok is vannak, nemigen számíthatott elfogadásra, sem az istentiszteleten, sem a tanításban:

... Artaxerxész óta egészen a mi időnkig ugyancsak mindent feljegyeztek – ezeket az írásokat azonban mégsem tartjuk az előbbiekkal azonos hitelességűeknek, mivelhogy megszakadt a próféták pontosan nyilvántartott láncolata.²

Az elutasítás igazi kiváltó oka azonban a korai egyház megjelenése lett. Mivel az izraelita-keresztény hitvitákon a keresztények a héber szöveg helyett többnyire a görög fordításra hivatkoztak (sikertelenül), az Kr.u. 2-3. sz.-tól a zsidóság gyakorlatilag elvetette a LXX-t. Ezért a LXX többletanyagát nem tartalmazta az arám *Targumim*, a héber Biblia istentiszteleten használt magyarázó fordítása (Kr.e. 5. – Kr.u. 4. sz.). A LXX keletkezésének – keresztény forrásokból ismert – történetét is először csak az 500 körül szerkesztett Babilóniai Talmudban olvashatjuk: egyszer pozitív értékeléssel (*Megillá* 9a-b), de kétszer elítélő hangnemben (a Tórát nem lehet megfelelően lefordítani, 13 helyen változtattak a szövegen, az LXX olyan volt, mint az aranyborjú stb. ld. *Szóferim* 1:7, *Szófer Tóra* 1:6).

---

² Josephus Flavius: Apión ellen I.8. (Helikon, 1984)

2.2. Újszövetségi jelentősége

Az Újszövetség íróinak sok fontos ószövetségi idézete³ származik a görög LXX valamelyik változatából, és nem a ma ismert héber szövegből (*Biblia Hebraica*). Ennek azért van jelentősége, mert a LXX sok esetben régebbi szövegváltozatot őriz, mint az ún. masszoréta szöveg, ami a mai héber szövegkiadás (BHS5) alapja, és amit a rabbinikus zsidóság a Talmud lezárása után, 600 körül véglegesített.⁴

Bár az ókeresztény egyház Ószövetsége valóban inkább a görög fordítás volt, tévhit, hogy az apostolok is elsősorban vagy többnyire a LXX-t idézték volna.⁵ A görög Újszövetség standard fordítói kiadásának (UBS5)⁶ függeléke külön jegyzékben közli a konkrét idézeteket (*Index of Quotations*), illetve a célzásokat és kifejezésbeli párhuzamokat (*Allusions and Verbal Parallels*), a görög fordításból vett idézeteket pedig LXX-szel jelöli:

- a 260 konkrét idézetből csak 61 forrása valamelyik LXX verzió, tehát a görög Újszövetség írói több mint *négyszer annyit idéztek a héber Írásokból*, mint a LXX-ből;
- a kanonikus héber Írások közül *nem idéztek* Józs, Bír, Ruth, 2Kir, 1-2Krón, Ezsd, Neh, Eszt, Préd, Énekek, JSir, Abd, Zof könyvéből; a LXX deutero-kanonikus szövegeiből *egyszer sem idéztek*; az Újszövetségben ezekre a szövegekre csak utalást, vagy hasonló mondatokat találunk.

A héber és a görög szöveg közötti sok apró eltérés közül íme néhány szembetűnő példa, ahogy a magyar fordításban (RÚF 2014) megjelenik:

- 1Móz 5:24 „(Énók) egyszer csak eltűnt” vö. LXX: „...és nem találták meg” (Zsid 11:5)
- 5Móz 21:23 „...átkozott Isten előtt az akasztott ember” vö. LXX: „Átkozott, aki fán függ.” (Gal 3:13)
- 5Móz 32:43 (*hiányzik*) vö. LXX: „Imádja őt Isten minden angyala!” (Zsid 1:6)
- Ézs 7:14 „Íme, egy fiatal nő, aki most várandós...” vö. LXX: „Íme, a szűz fogan méhében...” (Mt 1:23)
- Ézs 10:22 „...csak a maradék tér meg [vissza]” vö. LXX: „...csak a maradék üdvözül [fog megmenekülni]” (Róm 9:27, Zsid 9:28)

---

³ Ld. Tarjányi Béla: A Hetvenes fordítás – és a modern bibliafordítások, In: *Jeromos füzetek* 82. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 2010 (5-32. oldal)

⁴ Kustár Zoltán: A héber Ószövetség története – A masszoréta szöveghagyományozás és annak megjelenítése a Biblia Hebraicában (Magyar Bibliatársulat – Kálvin Kiadó, 2010)

⁵ A *Jeromos füzetek* 82. számában dr. Tarjányi Béla szerint az Ószövetségből vett *idézetek* kétharmada (!) a LXX-ből van, és az Újszövetség a deutero-kanonikus (!) iratokat *is idézi*. Minden tisztelet mellett, ez a megállapítás ellentmond a standard görög szövegkiadásoknak (UBS5, NA28).

⁶ The Greek New Testament, 5th ed. (United Bible Societies, 2014)

- Ézs 40:5 (vö. 40:1-2) „...látni fogja minden ember egyaránt” vö. LXX: „...és meglátja minden halandó az Isten szabadítását” (Lk 3:6)
- Ézs 42:4 „...tanítására várnak a szigetek” vö. LXX: „...az ő nevében reménykednek majd a népek” (Mt 12:21)
- Ézs 61:1 (*hiányzik*) vö. LXX: „...a vakoknak szemük megnyílását” (Lk 4:18)
- Zsolt 8:6 „Kevéssel tetted őt kisebbé Istennél” vö. LXX: „Rövid időre kisebbé tetted őt az angyaloknál” (Zsid 2:7)
- Zsolt 40:7 „...nyitott fület adtál nekem” vö. LXX: „de testet alkottál nekem” (Zsid 10:5)
- Zsolt 78:24 „...mennyei gabonát adott nekik” vö. LXX: „Mennyei kenyeret adott nekik enni.” (Jn 6:31)

2.3. Az ókori és koraközépkori egyház

Mivel az ógyház idején a görög volt a nemzetközi közvetítő nyelv, és az Újszövetség is görögül íródott, az ógyház Ószövetsége a *görög fordítás* volt, tehát a LXX, de vagy az alexandriai görög kánon, vagy csak a palesztinai héber kánon.

A LXX keletkezéséről szóló Arisztoteész-levél történetét autentikusnak tartotta a 2. sz-i Jusztinosz (*1. Apológia XXXI.*) és a 4. sz-i Jeruzsálemi Kürillosz, aki szerint „a Szent Lélek által diktált sugalmazott Írásoknak a fordítása is a Szent Lélekben ment végbe.” (*Prokatekézis* IV.34.) A 4. sz-i szentföldön szolgáló Kürillosz azonban csak a héber kánon 22 könyvét tekintette⁷ Írásoknak: „Ezt a huszonkét könyvet olvasd, az apokrifokhoz ne legyen semmi közöd!” (IV.35), de a keresztség előtt állóknak az Ószövetség görög fordítását ajánlott olvasásra: „Olvasd a Szentírást, az Ószövetség 22 könyvét, a Hetvenes fordításban.” (IV.33).⁸

A LXX legkorábbi fennmaradt, 4-5. századi, *keresztények* által készített kódexei a deuterokanonikus iratokat illetően bizonytalanságot tükröznek, ami az egységes és folyamatos hagyomány hiányára utal. Nem csupán egyes iratok maradtak fenn többé-kevésbé eltérő változatokban, hanem egyes könyvek sem feltétlenül kerültek bele a kódexekbe, vagy apokrifnek tartott könyveket is tartalmaztak:

- *Codex Sinaiticus*: hiányzik Báruk, de van Makkabeus III-IV is
- *Codex Vaticanus*: hiányzik Makkabeus I-II és Manasszé imája
- *Codex Alexandrinus*: van Makkabeus III-IV, 151. zsoltár és Ódák (I-XIV) is

A keresztény ókorban a hét deuterokanonikus szöveget az alábbi jelentős egyházatyák és tanítók *nem* tartották az Ószövetség részének (akár apokrifnek nevezték, akár vallásos olvasmányként ajánlották):

⁷ Kivétel: „...Jeremiástól Bárukkal, a Siralmakkal, a Levéllal együtt”

⁸ Jeruzsálemi Szent Kürillosz összes művei, Ókeresztény írók 19. (Szent István Társulat, 2006)

- a 2-3. században a Szárdeszi Melitón püspök és az alexandriai Órigenész,
- a 4. században Jeruzsálemi Kürillosz (Szent Cirill), Alexandriai Athanasziosz (Szent Atanáz), Epiphániosz és Hyeronimus (Szent Jeromos)
- a 8. század elején az arab Damaszkuszi Szent János (Júchanná ad-Dimasqí) is csak a héber kánont fogadta el.

Ami a helyi és az egyetemes zsinatokat illeti,

- 363-ban a kis-ázsiai laodikeai zsinaton az Ószövetség irataiként csak a héber kánont említik („Jeremiás” részének tekintve a Siralmakon kívül Bárukot és Jeremiás levelét, akárcsak Jeruzsálemi Kürillosz)
- 393-ban a hippói zsinaton mondták ki először, hogy Tóbit, Judit és az 1-2 Makkabeus is az Ószövetség része; 397-ben a karthágói zsinaton ezeken kívül „Salamon könyvei” részeként említik a Bölcsesség-et is
- végül 692-ben az egyetemes kánonjogi zsinaton Jézus, Sirák fia könyve is az Ószövetség része lett.

Ami a latin nyelvű Bibliát illeti, a nyugati egyházrészben a 3-4. századtól a görög helyett a latin használata került egyre inkább előtérbe. Az ún. ólatin fordítások (*Vetus Latina, Itala*) revízióját I. Damasus pápa 382-ben Hyeronimusra (Szent Jeromos) bízta. Az által készített *Vulgata* („közönséges”, azaz köznyelvi fordítás) azonban nem a LXX, hanem – Tóbit és Judit nyersfordítását kivéve – a palesztinai héber kánon szövege alapján készült, és eredetileg *nem* tartalmazta a mai deuterokanonikus szövegeket, amelyeket Hyeronimus „apokrif”-nak nevezett.⁹ Hyeronimus különben az Újszövetségből is csak az evangéliumokat fordította le, így a *Vulgata* a következő ezer évben több recenzió ment át, utoljára a II. Vatikáni Zsinat után, 1979-ben (ún. *Neovulgata*). A hivatalos verzió a már említett deuterokanonikus iratokon kívül a függelékben (*Appendix*) Manasszé imáját, Ezdrás III. és IV. könyvét, illetve a 151. Zsoltárt is tartalmazza (ld. *Biblia Sacra Vulgata*, Deutsche Bibelgesellschaft, 1994)

2.4. A reformáció és az ellenreformáció kora

Mivel a reformátorok a palesztinai héber kánonhoz (legalábbis a masszoréta szöveghez) tértek vissza, a katolikus egyház 1546-ban a Trienti Zsinaton erősítette meg véglegesen a *deuterokanonikusnak* (másodlagosan mértékadónak) nevezett szövegek ihletettségre vetett hitét (*DH 1502*), az ortodox egyház pedig az 1672-es Jeruzsálemi Zsinaton. Így a mai katolikus Ószövetségben – a héber és protestáns kánonnal egyező, protokanonikus (elsődlegesen mértékadó) könyveken kívül – benne van

- külön könyvként Tóbiás, Judit, Makkabeusok I-II, Bölcsesség, Sirák fia, Báruk és benne 6. fejezetként Jeremiás levele,

---

⁹ J.N.D. Kelly: Szent Jeromos élete, írásai és vitái (Kairosz, 2013) 246-247. oldal.

- illetve kiegészítésként Eszter 10. fejezetében Mardokeus beszéde, Dániel 3. fejezetében Azarja imádsága és A három ifjú éneke, Dániel 13. és 14. fejezeteként Zsuzsanna és a vének, illetve Bél és a sárkány története.

Az ortodox és keleti egyházak a régi alexandriai kánont, a LXX-t tartották meg, számukra a fentiekén kívül az Ódák könyve, illetve – a liturgiából kimaradó, csak olvasásra ajánlott – Ezdrás III-IV., Makkabeus III-IV. és 151. zsoltár is elfogadott.

A deuterokanonikus iratok elsősorban az ókeresztény, illetve katolikus és ortodox egyházművészetre és a liturgiára hatottak, nem a tanításra.

A katolikus és ortodox bibliafordítások manapság természetesen a nemzetközileg elismert héber és a görög szövegkritikai kiadványok alapján készülnek, de esetenként a LXX régebbinek tekintett szövegváltozatát hozzák (pl. Káldi-Neovulgata Biblia, Szent Jeromos Bibliatársulat, 2008).

2.5. A protestáns álláspont

A protestáns egyházak természetesen elismerik a deuterokanonikus iratok nyelvészeti és a történelmi értékét (pl. I. Makkabeus), illetve lelkiileg építő hatását (pl. Bölcsesség), hittani kérdésekben azonban nem tartják őket mértékadónak.

Luther, bár lefordította és a kánoniakkal egy kötetben adta ki őket, nem tartotta őket sugalmazottnak, mert

- eleve görögül íródott, így eredetileg nem tartozhatott a héber szöveghez: Eszter és Dániel görög kiegészítései
- történelmi szempontból hiteltelenek: Tóbiás, Judit, Bárúk
- kiemelkedő, de csak emberi művek: Bölcsesség, Jézus Sirák fia
- csak kortörténeti szempontból hasznos kommentárok: Makkabeusok I.
- elvetendő hitgyakorlatot sugallnak: Makkabeusok II (ima halottakért).

Talán a svájci Bullinger (1504-1575) foglalta össze a legtömörebben a reformátorok véleményét:

Ezen kívül vannak még más könyvek is a Bibliában; Ezdrás 3. és 4. Könyve, Eszter második könyve, Tóbiás, Judit, Zsuzsanna, Bél, a Makkabeusok könyvei, Bárúk, a Bölcsesség könyve és a Bölcsék mondásai. Ezek, bár mindegyiket olvassák az egyházban, és van céljuk és értelmük, mégsem egyenértékűek a korábban felsoroltakkal [ti. a héber kánonnal]. Mert vitás vallási kérdésekben ezekkel a könyvekkel nem szokás érvelni.¹⁰

A protestáns bibliakiadásokból ezért a 17. század óta hiányoznak a deuterokanonikus iratok. Nem azért, mert káros vagy haszontalan lenne őket elolvasni, hanem mert *tanbeli kérdésekben* nem tekinthetők mérvadónak: vagy nem is igénylik a kinyilatkoztatás tekintélyét, vagy ha mégis, mesés elemeik, hibáik hiteltelenítik őket.

¹⁰ A keresztyén vallás summája (Limache Verlag, Zürich / Szentendre, 1997) 14. oldal

2.6. A Septuaginta és a magyar bibliafordítások

Protestánsok számára talán meglepő, de a magyar Vizsolyi Biblia (1590) fakszimile kiadásában is látható, hogy a református Károli Gáspár deuterokanonikus és ma már katolikus szemmel is apokrifnak számító szövegeket is közre adott (Ezdrás III, IV, Tóbiás, Judith, Bölcsesség, Jézus Sirák, Makkabeusok I, II, III). Szenczi Molnár Albert 1608-as Károli-revíziója a deuterokanonikus iratokat már apokrifnek nevezi, és a kánoniaktól elkülöníti.

E szövegek ennek ellenére ma ismét olvashatók protestáns nyelvészek fordításában is: *Deuterokanonikus bibliai könyvek – A Septuaginta alapján*, Kálvin Kiadó, 1998. Görög-katolikus kiadásban pedig magyarul is olvasható a *Görög Atyák Bibliája korabeli elemzésekkel – A Teremtés könyve I. kötet* (Szent Atanáz Görög-katolikus Hittudományi Főiskola, 2000)

Ajánlott szakirodalom

- Zsengellér József: A kánon többszólamúsága – A héber Biblia / Ószövetség szöveg- és kánon története (L'Harmattan Kiadó, Kálvin Kiadó 2014)
- Xeravits Géza, Zsengellér József (szerk.): Szövetségek erőterében – A deuterokanonikus irodalom alapvető kérdései (PRTA – L'Harmattan, 2004)
- Xeravits Géza: A deuterokanonikus könyvek – Bevezetés keletkezés- és irodalomtörténetükbe (PRTA – L'Harmattan, 2008)
- Vanyó László: Az egyházatyák Bibliája és az ókeresztény exegézis módszere, története – Septuaginta, Diatesszaron, Vetus Latina, Vulgata (Jel Kiadó, 2002)
- Marcos, Natalio Fernandez: The Septuagint in Context – Introduction to the Greek Version of the Bible (Brill, 2000)
- McLay, Timothy R.: The Use of the Septuagint in New Testament Research (Eerdmans, 2003)
- Shenker, Adrian (ed): The Earliest Text of the Hebrew Bible – The Relationship Between the Masoretic text and the Hebrew Base of the Septuagint Reconsidered (Society of Biblical Literature, 2003)
- Lange, Nicholas de – Krivoruchko, Julia – Boyd-Taylor, Cameron (eds): Jewish Reception of Greek Bible Versions (Morh Siebeck, Tübingen, 2009)